

Hřbitov jako postsekulární prostor

Vladimír Šiler

Sekularizace

Pojem **náboženství** není ani božského, ani náboženského původu. Žádné náboženství by si pro sebe dobrovolně takové označení nezvolilo. Termín náboženství je pozdější, dobový umělý konstrukt – částečně se užíval v helénismu, opět ožil za časů evropské reformace a protireformace a následných zápasů, v nichž si jednotlivé křesťanské směry dělily svět, ale dnešního významu došel pod vlivem osvícenství v sekularizující se Evropě (euroatlantické civilizaci) 18. a 19. století. Takto vešel do běžného jazyka a společenského provozu a později se ustavil i jako odborný termín v rodících se sociálních vědách (etnologie, kulturní antropologie, sociologie, religionistika atd.). Dodnes si nesamozřejmost a problematičnost tohoto pojmu uvědomujeme, když narážíme na nepochopení, jaké termín náboženství či víra (*religion, religiosity, confession, faith, belief...*) vzbuzuje například v orientálním světě nebo v islámských zemích.

Náboženství, jak je my dnes chápeme, se pod tlakem evropského osvícenství, počínající vědy a převládajícího měšťanského (buržoazního) způsobu života začalo vytrácet z veřejného života a přecházelo spíše do privátní sféry domova, rodiny a nakonec do niterné intimity osobního duševního života jedince. Tomuto procesu říkáme **sekularizace**, čímž myslíme, že svět se stal světem v ryze pozemském slova smyslu. Ztratil metafyzický rozměr, byl odbožen a odbožštěn. Nejdříve přišel o magické kouzlo, byli z něj vytěsněni duchové, skřítci, divoženky (o to se vlastně už dříve postaralo křesťanství), čímž se z něj stala prostě jen příroda, vesmír, svět. A později se z tohoto teď už odkouzleného, jen imanentního, materiálního prostoru začaly vytrácet kříže, kapličky, boží muka, procesí – a chrámy, věže, zvony byly převýšeny a nahrazeny jinými dominantami krajiny, odkazujícími ke zcela jinak ukotvené transcendenci. Církev postupně ztratila své společenské mocenské pozice. Náboženská víra přestala fungovat jako světový názor a politická ideologie. Z víry, náboženství se stal spíše soukromý názor, privátní životní strategie a osobní zájmová libůstka, v lepším případě funkční duševní psychohygienu, v horším jen relikv folklorních zvyků, romanticky vyvažujících prudké společenské změny moderní doby, na něž se duše tak těžko a pomalu adaptuje.

Různé aspekty pojmu sekularizace v sociologické perspektivě stručně a dobře vysvětluje Miloš Havelka (Havelka 2009), obšírněji pak např. Roman Vido (Vido, 2011), klasickou prací je Marcel Gauchet (Gauchet, 2004), v komplexní perspektivě pak Charles Taylor (Taylor, 2013). Z širší kulturní perspektivy jev nahlíží např. Daniela Tinková (Tinková, 2003).

Náboženství zkrátka už dvě stě let ztrácí – a posledních padesát let už fakticky nemá žádnou – veřejnou pozici. Víra už není politikum – věc veřejná. Nejen že se navenek téměř neprojevuje, ale věřící sami se naučili ji cudně ukrývat v nitru či nanejvýš v intimitě rodiny. Současná psychologie náboženství hovoří o moderním náboženském ostychu, o náboženství sublimovaném, latentním, fluidním, vakantním či dokonce nevědomém.

Není proto divu, že zakoušíme šoky, když tvrdě narážíme na zkušenost, že například pro dnešní muslimy pocházející ze zemí s dominancí islámu, je náboženství pořád ještě veřejnou záležitostí, víra se neskryvá v nitru, ale naopak se předvádí a provozuje na veřejnosti, a to nikoli individuálně, nýbrž kolektivně. Nechápe, že někdo chce utvářet a napravovat svět podle své víry. Ano, ten náš domněle neutrální, pouze přízemní pozemský prostor, onu zdánlivě hodnot prostou sféru politiky či hospodářství. Neumíme si představit, že někomu je ještě něco svaté, dokonce tak, že je ochoten kvůli tomu zabít – i zemřít.

Postsekulární situace

I tento šok – ale nejen on, i jiné vlivy – vedl k tomu, že jsme začali přehodnocovat naše západní pojetí sekularizace a dokonce dospěli k nutnosti přepsat celé paradigma, na němž toto pojetí stojí. Zrodilo se **postsekulární paradigma**. Zjednodušeně řečeno to může znamenat, že v naší západní společnosti, pozotvínané do všech stran globalizací a postmodernou, se postupně nakupil nezanedbatelný počet lidí vykazujících znaky zcela neskryvané religiozity, neregulované sekularizací. Výraz postsekulární doba či situace tedy může označovat postmoderní směsici moderní sekularizace a premoderní tradiční religiozity. Ale může jít také o jisté prozření, které v hloubi naší západní odnáboženštěné duše spatří nezanedbatelné zbytky tradiční religiozity, avšak postmoderně transformované a sofistikovane maskované (viz např. Calhoun, Juergensmeyer, VanAntwerpen, 2011). Znamenalo by to tedy, že ani my Češi, hrdě se hlásící k rekordu nejateističtější země světa, zřejmě nejsme tak odnáboženštěni, jak si myslíme a jak bychom

chtěli. Budeme asi muset reinterpretovat různé jevy a projevy našeho soukromého i veřejného života z perspektivy nových postsekulárních studií, abychom se ujistili, zda a nakolik jsme se skutečně s dědictvím po našich předcích vyrovnali.

Hřbitov jako veřejný prostor?

Říct za této situace, že hřbitov je veřejný prostor, je tvrzení odvážné, zasluhující hlubší prozkoumání. Češi drží některá prvenství i v této oblasti. Máme nejvyšší podíl pohřbů formou kremace – 80 %, ve větších městech a v místech s dostupným krematoriem se podíl blíží k 90 % (nepočítáme-li Japonsko, které je v této věci výjimkou – 99 % kremací; v posledních letech nás předběhl i Hongkong – 90 %) (Britská kremační společnost, 2013). Máme ale i smutné prvenství v počtu pohřbů bez obřadu. Problém s rostoucím počtem nevyzvednutých uren musela naše krematoria řešit dohodou, že odpovědnost za osud uren přechází na pohřební služby. Rostoucí počet obyvatel si evidentně neví se svými nebožtíky rady. Anonymizaci smrti (pohřeb bez obřadu i bez hrobu) si přejí už i sami umírající – počítají totiž s obecnou nechutí k návštěvám hřbitovů. Pohřby bez obřadu tvoří dnes 35–40 % všech pohřbů, ve větších městech už dokonce více než 50 % (Nešporová, 2008, 2013). Výmluva, že pohřby jsou drahé, neobstojí, protože pohřby jsou u nás ve srovnání se světem výrazně levnější, a navíc ani v našich sousedních zemích, včetně ateistického bývalého východního Německa, se tento trend neobjevuje. Je zjevné, že v posledních dvou desetiletích se rapidně urychlil proces, který už dlouho směřuje k vytěšňování smrti z veřejného i soukromého života (Šiklová, 2013). Čechy, sekulární předvoj, v tomto trendu následuje i Velká Británie (zejména Skotsko) a Skandinávie. Katolické země západní Evropy však také nezůstávají pozadu.

Pohřby a hřbitovy zůstávaly dlouho poslední baštou, odolávající brutálnímu tlaku ateistické propagandy a úřední šikany všeho náboženského ze strany bývalého komunistického režimu. Už v 80. letech ale začal být patrný úpadek hřbitovů jako místa udržujícího rodinné i kulturní tradice. Nápadné, až hystericky pompézní oslavy Dušiček, Památky zesnulých, byly alibistickým pokusem vyvléct se z průběžné údržby hrobů a věrnosti rodinné kontinuitě. Nástup individualizace a postmoderní skepse byl nezadržitelný.

Říká se, že člověk je tím, co z něj učiní náraz na smrt. Tento filozofický bonmot můžeme doplnit vědeckým zjištěním, že jednou z antropologických konstant, odlišujících nás od zvířat, je, že pohřbíváme své mrtvé. Jak trpce musí znít naše konstatování, že Češi nepohřbívají své mrtvé a vyhýbají se konfrontaci se smrtí.

Hřbitov v naší zemi tedy rozhodně už není tím místem, jakým býval po staletí, a dokonce ani tím, čím byl ještě před rokem 1989.

Hřbitov vlastně nikdy nebyl veřejným prostorem, jakým je třeba náves nebo náměstí. Dokonce nebyl jednoduše ani sakrálním prostorem, jakým je třeba kostel. Hřbitov byl místem mnohých ambivalencí: prostorem sice částečně veřejným, ale současně odsunutým na okraj a zapovězeným; byl místem posvátným, posvěcenou půdou, ale současně místem, na němž se člověk znesvěcoval a musel se následně rituálně očišťovat; patřil k lidským obydlím, ale současně taky do říše mrtvých, tedy zászvětí. Hřbitov nápadně (vizuálně, smyslově) reprezentoval rodovou kontinuitu, dědictví otců, věrnost tradicím (kult předků), ale současně také zřetelně vyznačoval demarkační čáru mezi životem a smrtí, tedy diskontinuitu, nepřekročitelnou ani tehdy, když věříme v tragickou jednorázovost pozemské pouti, ani tehdy, když věříme v nějakou formu posmrtné existence.

Myšlenku, že středověký hřbitov byl rušným místem společenské komunikace obce či města, nám vsugeroval Philippe Ariès, když ji opřel o vágní postřeh jiného medievisty (Ariès I., 2000a, s. 86). Od té doby tuto tezi respektovaného autora mnozí zdvořile citují, třeba i Norbert Ohler, jiný odborník na smrt ve středověku (Ohler, 2001). Jenomže představa rušného tržiště na hřbitově u kostela je v rozporu se vším, co víme o pohřbívání a vztahu k nebožtíkům jak ve středověku, tak před ním, jak v Evropě, tak i jinde ve světě. Hřbitov rozkládající se kolem kostela uprostřed obce se logicky mohl a někdy i musel stát tržištěm, nebylo-li zbytkem pro nedostatek jiného vhodného místa. Podobně se první křesťané, skrývající se za časů pronásledování v římských katakombách, museli smířit s tím, že svá shromáždění a obřady odbývají vlastně v pohřebišti (z čehož do jisté míry jako z nouze ctnost vznikla římská, katolická tradice uctívání ostatků svatých). Jinak se ale středověký člověk nekropolím vyhýbal a navštěvoval je jen se směsicí úcty a strachu – a to i přesto, že měl se smrtí mnohem častější a intenzivnější zkušenost, než máme my dnes.

Existuje samozřejmě rozdíl v křesťanských tradicích. Křesťanství principiálně nerozvívá žádný specifický kult předků, ale ani kult smrti. Nicméně křesťané už v první generaci byli jak v palestinském, tak

i v řeckém či římském prostředí nápadní a pověstní tím, že neprožívali smrt tragicky, nevyžívali se v dramaticky okázalých pohřebních obřadech a nebáli se mrtvých ani hrobů – jak bylo obvyklé v jejich okolí. Víra ve vzkříšení a specifická křesťanská eschatologie (nauka o posledních věcech) teprve později našla výraz v západní katolické představě nesmrtelné duše a tělesného zmrtvýchvstání a v praxi přímluvných modliteb za zemřelé (a jejich duše v očistci), jež jsou účinnější, jsou-li pronášeny u hrobu. Proti této praxi se teologicky postavila reformace, a proto protestantské církve nekonají přímluvné modlitby za mrtvé ani nezdůrazňují roli hrobu jako místa, na němž by se mělo odehrávat cokoli jiného než pouhé vzpomínání. Proto se ustálily odlišné koncepce pohřbívání a úpravy hrobů v katolických a evangelických zemích (územích). Kalvínské nebo luterské hřbitovy v Holandsku či Skandinávii dnes běžně neobklopuje plot, hroby nejsou ani symbolicky ohrazené a na hřbitově se vesele prohánějí cyklisté, občané zde spokojeně venčí pejsky a tu a tam se někdo zastaví u pomníčku či cedulky v soukromém zamyšlení. Katolické hřbitovy (ale i hřbitovy veřejné, obecní, avšak v zemích s katolickou tradicí) naproti tomu bývají zřetelně ohrazené, s vyznačenými hrobovými místy, nápadnými pomníky, estetickou úpravou, svědčící o pravidelných návštěvách a trvalé péči – ale také s jistými (rituálně danými, reliktně náboženskými) limity, jako je zákaz vstupu se psy, užívání bicyklů, hluku, kouření apod.

Hřbitov tedy nebyl, není a ani nebude běžnou součástí veřejného prostoru, tím spíše ne v sekulárním a ateistickém Česku. Nicméně patří do širšího prostoru města či obce jako místo velice specifické, které si i nadále musí podržet své ozvláštnění.

Samozřejmě je záhodno, aby se naše hřbitovy nestaly místy mrtvými. Nešlechtí nás, že se ve srovnání s našimi kulturními sousedy jevíme jako barbaři. Proto je potřeba podpořit tuto publikaci, svědčící o plodném zájmu společenských vědců, veřejných činitelů, architektů, stavařů a urbanistů, neboť může přispět ke kultivaci našeho vztahu ke hřbitovům jako místům paměti.

Obrat, nebo cesta jinam?

Nedávno vydané publikace socioložek Olgy Nešporové, Jiřiny Šiklové, psychologky Naděždy Špatenkové či teologa a ministerského úředníka Tomáše Kotrlého signalizují, že svou svéráznou, a zřejmě i neblahou, situaci začínáme reflektovat. Jsou ale i jiné důkazy, že to s námi není zase tak špatné. Po roce 1989 se u nás zcela nově ustavil živnostenský obor pohřebnictví. Po prvních letech opojení z kapitalistického podnikání a dravého soupeření nastoupilo střízlivé hledání kvality. Počet pohřebních služeb se ustálil, trh se stabilizoval, byly formulovány standardy kvality i etické kodexy (www.pohrebnictvi.cz). Není úplně samozřejmé, že po 40 letech úpadku, do něhož komunistický režim pohřebnictví systematicky tlačil, se obor poměrně rychle rehabilitoval do stavu, jaký panuje ve vyspělých zemích. Sdružení pohřebnictví do jisté míry převzalo štafetu po Spolku přátel žehu (dnes se jmenuje Společnost přátel žehu), který i za oněch nepřejících časů usiloval o zachování civilizačních a lidských standardů pohřbívání. **Funerální kulturu** (do níž tradičně zahrnujeme funerální plastiku, sepulkrální lyriku a konsolační rétoriku) se u nás v posledních dvaceti letech se střídavými úspěchy pokoušely rozvíjet kvalitní časopisy (například *Eternity*, 2005–2006), z nichž zůstal jen *Funeral Quartal*, dnes pouze v elektronické podobě (funeralq.cz), či veletrhy *Venia*, konané v Ostravě a v Brně (naposledy ale v roce 2011). V poslední době v kyberprostoru přibývá webových a facebookových stránek i soukromých blogů, které se zabývají umíráním, smrtí, paliativní medicínou, hospicovým hnutím – a při té příležitosti i souvisejícími tématy pohřebnictví (např. cestadomu.cz; mojesmrt.cz). Jsou to známky pokorného návratu k tradicím, cesty zpět do Evropy? Anebo se spíše „zbytek světa“ vydá směrem, který jsme my Češi už prošlapali?

Cesta však může vést i docela jinudy. V roce 2014 byl do úspěšného závěru doveden projekt **ekologického pohřbívání** Ke kořenům (www.ke-korenum.cz). Komplexní záběr tohoto občanského sdružení ukazuje, kudy by se mohl ubírat vývoj. Nejde totiž jen o přírodní pohřebiště či recyklovanou a rozložitelnou urnu, ale o zcela nový, originální přístup k závěru života.

Další nová cesta, která se v posledních letech otevírá, jsou **pohřby zvířat**, domácích mazlíčků. Demografický vývoj, který děti nahrazuje kočkami a pejsky, je typický pro celý vyspělý svět. Češi jsou ale i v této oblasti na evropské špičce. Nechme stranou otázku, co to znamená, co si tím lidé suplují. Nemůžeme si ale nevšimnout, že láska k domácím zvířátkům dostoupila stádia, kdy se veřejnost domáhá i humanizace smrti svých čtyřnohých mazlíčků. V současné době jsou v naší zemi dvě krematoria zvířat – v Brně a v Praze. Celá řada soukromých i občanských sdružení po celé republice nabízí zvířecí pohřby s využitím těchto dvou krematorií. Vzniká ale i – a zdá se, že docela zoufalá – potřeba zvířecích hřbitovů, kam by se dala buď pohřbívat těla, nebo urny s popelem. Tomáš Kotrlý má na svých stránkách Pohřebiště.cz seznam celé řady zvířecích hřbitovů, v různé míře legalizovaných. I do mainstreamových médií čas-

to pronikají zprávy o dramatických lokálních sporech iniciativ usilujících o zřízení zvířecího krematoria či hřbitova s jinými skupinami místních obyvatel. Zdá se ale, že touha milovníků zvířat nakonec zvítězí a prolomí se tak další morální bariéra, o které jsme si mysleli, že chrání výlučnost našeho lidství.

Ještě jiná cesta pak vede přímo do kyberprostoru. Vynutila si ji zřejmě neexistence zvířecích hřbitovů, ale – jak ostatně ve světě už vidíme – **virtuální hřbitovy** se budou zakládat i lidem. A je na tom snad něco divného? Když už stejně v kyberprostoru trávíme většinu života?

Zdá se, že se nám tu rodí jiná funerální kultura. Bude se zřejmě odehrávat na netradičních místech, opět ale na pomezí privátního a veřejného prostoru. Může mít nevšední, zcela nové podoby – ale i ty budou mít strukturu rituálu. Etolog Konrad Lorenz (Lorenz, 1992, s. 64) říkával, že rituály užívají už i zvířata – k přesměrování („kanalizaci“) emocí a agrese. Jen člověk ale pohřbívá své mrtvé a truchlí nad zemřelými. A potřebuje k tomu mnohem účinnější psychické i sociální obranné mechanismy, které mu pomohou ustát a přejít tragiku uvědomované smrtelnosti. Tyto mechanismy jsou tajemné, tajné. Smrt nemůže být zcela veřejná. Potřebuje mimikry, sociální masky. Vytěšňování, tabuizace, všechna ta sofistika smrti je součástí složitých, v hlubokém nevědomí individuálních i kolektivních zakotvených rituálů, jimiž si pomáháme, abychom tu nelehkou životní situaci unesli. Nemá smysl chtít všechna tato tajemství odhalit, racionalizovat, verbalizovat, vnést do nich osvícenské světlo rozumu.

Zakládání, budování a udržování hřbitovů je tradicí osvědčeným modelem vyrovnávání se se smrtí, v němž je zajisté mnoho iracionálního, neaktuálního a pro dnešního zjemnělého člověka možná až příliš přímočaře drsného. Člověk zbavený tradičních náboženských opor je ve skutečnosti křehčí, citlivější, zranitelnější, možná zbabělejší. Vyhýbá se onomu polidšťujícímu nárazu na smrt jako zubařské vrtačce – i když ví, že mu může jediné pomoci. Musíme s ním mít soucit. Architektura, stavění, je ostatně taky takovým pokusem opatrně, pokud možno bezbolestně smířit člověka se světem. Hřbitovy jsou dobré, užitečné. Jen je potřeba dávkovat je dnešním lidem prozíravě, aby nám neunikli už docela – do virtuální reality.

Literatura

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti I. a II.* Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0/80-7203-293-3.

CALHOUN, Craig, JUERGENSMEYER, Mark, VANANTWERPEN, Jonathan. *Rethinking Secularism.* Oxford University Press, 2011. ISBN 978-0-19-979667-0.

Eternity – skrze smrt k životu. Exkluzivní magazín o životě, smrti a kultuře pohřbívání. Ústí nad Labem: Masmedia, 2005–2006. ISSN 1801-1403.

GAUCHET, Marcel. *Odkouzlení světa. Dějiny náboženství jako věci veřejné.* Brno: CDK, 2004. ISBN 80-7325-037-3.

HAVELKA, Miloš. Ke dvěma intencím procesu sekularizace v 19. a 20. století. *Lidé města*, 11, 2009, 3, s. 441–462.

KOTRLÝ, Tomáš. *Pohřebnictví, právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků a ostatků.* Praha, 2013. ISBN 978-80-86131-95-5.

LORENZ, Konrad. *Tak zvané zlo.* Praha: Mladá fronta, 1992. 80-204-0264-0.

NEŠPOROVÁ, Olga. Na věčnost bez patosu. Pohřební rituály za komunismu a dnes. *Dějiny a současnost*, 2008, č. 11, s. 40–43. Zde uvedené údaje o počtech a formách pohřbů z roku 2008 byly aktualizovány v roce 2013 v rozhovoru s Jiřím Hanušem pro Lidové noviny: *Lidové noviny*, 2. 11. 2013.

OHLEK, Norbert. *Umírání a smrt ve středověku.* Praha: H + H, 2001. ISBN 80-86022-69-2.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Vyhoštěná smrt.* Praha: Kalich, 2013. ISBN 978-80-7017-197-4.

ŠPATENKOVÁ, N. a kol. *O posledních věcech člověka.* Praha: Galén, 2014. ISBN 978-80-7492-138-4.

TAYLOR, Charles. *Sekulární věk: Dilemata moderní společnosti*. Praha: Filosofia, 2013. ISBN 978-80-7007-393-3.

TINKOVÁ, Daniela. Profanace posvátna a odkouzlení světa. Rouhačství a svatokrádež mezi magickým světem tradiční Evropy a na prahu občanské společnosti. *Lidé města*, 5, 2003, 12, s. 13–49.

VIDO, Roman. *Konec velkého vyprávění. Sekularizace v sociologické perspektivě*. Brno: CDK, 2011. ISBN 978-80-7325-266-3.

Webové stránky

Britská kremační společnost (Cremation society of Great Britain – CSGB). Údaje za rok 2013. Dostupné z: <http://www.cremation.org.uk/>.

Čtvrtletník Funeral Quartal, dostupné z: www.funeralq.cz.

Projekt Cesta domů: www.cestadomu.cz.

Projekt ekologického pohřbívání Ke kořenům: www.ke-korenem.cz.

Sdružení pohřebnictví: www.pohrebnictvi.cz.

Webová stránka Moje smrt: www.mojesmrt.cz.

Webová stránka Pohřebiště: www.pohrebiste.cz.

Uveřejněno v:

ŠILER, Vladimír. Hřbitov jako postsekulární prostor. In: KOVÁŘ, Jan; PEŘINKOVÁ, Martina; ŠPATENKOVÁ, Naděžda a kol. *Hřbitov jako veřejný prostor*. Praha: Gasset, 2014. 146 stran. ISBN 978-80-87079-44-7. s. 82–93.